

Mətnin koheziyası və koherentliyi

Elnarə Putayeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

E-mail: pedaqoji.ing.fr@mail.ru

Rəyçilər: filol.ü.f.d., dos.A.X. Ramazanova,
filol.ü.f.d., dos. Ş.Ə. Albalıyev

Açar sözlər: mətn, koheziya, koherentlik, səthi quruluş, dərinlik quruluşu

Ключевые слова: текст, когезия, когеренция, поверхностная структура, глубинная структура

Key words: text, cohesion, coherence, surface structure, deep structure

Mətn dilçiliyi bir tədqiqat obyektini kimi XX əsrin 70-ci illərindən təşəkkül tapmışdır. Məlum olduğu kimi, mətn linqvistik araşdırmalarda əhəmiyyətli rol oynayır. Mətn dilçiliyi linqvistikaya bir tədqiqat sahəsi kimi daxil edildikdən sonra yeni obyektin müəyyənləşdirilməsi vacib məsələyə çevrildi. Məhz həmin səbəbdəndir ki, bu məsələ mübahisə doğuran problemlərdən biri kimi hələ də öz həllini gözləyir.

Mətnə əlaqəlilik məsələlərinə toxunan T. Qivon referensial, zaman, məkan, aspektual və digər növləri ayırır. O, mətn daxili əlaqəliliyi düşüncə əlaqəliliyi ilə qarşılaşdırır və daha çox əlaqəliliyin koqnitiv şərhinə diqqət yetirir. T. Qivon mətn daxili tematik əlaqəlilik növləri arasında xüsusi diqqəti referensial əlaqəliliyə yönəldir. Referensial əlaqəlilik növü kimi əvvəlki təcrübəyə qayıdış, yəni retrospektiv və gələcəyə yönəlmiş diqqət, yəni prospektiv baxış ayrılır. T. Qivon bu növləri onların formal göstəriciləri baxımından səciyyələndirir. Məsələn, retrospektiv əlaqəlilik müəyyənlik bildirən referentlə münasibəti, prospektiv əlaqəlilik isə qeyri-müəyyənlik bildirən referentlə münasibəti nəzərdə tutur. (4, 61)

Prof. F. Veysəlli mətn və diskurs təhlilində 3 fərqli səviyyəni müəyyənləşdirir. Birincisi, cümlə tələffüz olunmalıdır, yəni deyilməlidir. İkincisi, aydınlaşdırılmalıdır ki, onda hansı propozisiya ifadə olunub. Üçüncüsü, müəyyən edilməlidir ki, propozisiya hansı gücə malikdir. Yəni məqsədə çatmağa qadirdirmi? Bütün bu suallara kontekst cavab vermək iqtidarındadır (8, 348).

Ünsiyyət prosesində bir insan digərinə öz müxtəlif fikirlərini çatdırır. İnsanlar ünsiyyət saxlamaq üçün zahirən qrafik əlamətləri xatırladan fikirlərin maddi daşıyıcıları olan mətnlərdən istifadə edirlər. Lakin bu qrafik əlamətlər toplusu mətn sayıla bilməz. Bu da əsas məsələnin – mətnlə təsadüfi cümlə yığılı arasında fərqi yaranmasına gətirib çıxarır. Başqa sözlə desək, mətn kommunikasiyası kimi xüsusi fəaliyyət sahəsini yaradan və onu digər fəaliyyət sahələrindən (zahirən oxşar) fərqləndirən bir sıra qaydaları qısaca və dürüst ifadə etmək (C.Seril) zəruridir. Bu səbəbdən də, mətnin əsas göstəriciləri olan koheziya və koherentlik anlayışlarının müəyyənləşdirilməsi zərurəti meydana çıxır. Bəzi ədəbiyyatlarda koheziya (cohesion) – mətn dilçiliyində qrammatik formal əlaqələrin məcmusu (surface structure), koherensiya (coherence) – mətnə məna əlaqələrinin birliyi (deep structure) kimi şərh edilmişdir (1).

Koheziya ilk dəfə molekulların necə birləşməsini müəyyən edən termin kimi molekulyar fizikada yaranmışdır. Dilçiliyə ingilis dilçisi Maykl Hallidey tərəfindən mətn daxili əlaqələrin müəyyən edilməsi məqsədilə gətirilmişdir. O, R. Hazanla birlikdə yazdığı "Cohesion in

English” (1976) kitabında müasir ingilis dilinin koheziya vasitələrinin əhatəli təsvirini vermişdir. Burada irəli sürülən əsas konsepsiya və bu konseptual əsasda koheziyanın leksik və qrammatik üsullarının təsnifatı çox böyük uğur qazanmışdır.

Koheziya nitq zəncirində sintaqmatik əlaqələrin olmasını nəzərdə tutur: cümlə daxilində, eləcə də, cümlə hüdudları xaricində sözlər və söz birləşmələri arasında, yəni həmin elementlərin leksik və qrammatik cəhətdən uzlaşmasını nəzərdə tutur. Digər tərəfdən, mətn həm xarici, həm də daxili quruluşa malikdir. Bu haqda özünəməxsus fikirlər söyləmiş prof. Ə. Abdullayev elementləri dil vahidləri olmayıb, bu vahidlərin aktivləşdirdiyi, fəallaşdırdığı ümumi anlayışlar – konspetlərdir deyə bir fikir irəli sürür. Konseptlər kiçik mənə hissəciklərinin “hürülməsindən” yaranır. Burada əsas şərt həmin “hörgünü” təşkil edən hissəciklərin də uzlaşmasıdır. Yəni, mətn koherent olmalıdır, başqa sözlə, mətn daxilində mənə əlaqələri olmalıdır (1, 176-178).

Akademik K. Abdullanın da qeyd etdiyinə əsasən. Praktiki olaraq dilin istənilən səviyyəsi koheziya üçün nə isə verir və bu vasitələrin arasında iki ən ümumiləşdirici vasitələr qrupunu ayırmaq lazımdır. Bunlardan biri komponentlərin mənə əlaqəsi, o biri isə komponentlərin struktur əlaqəsidir. O, hər iki əlaqə tipini “sintaktik” adı altında birləşdirir. Amma bu tipli sintaktik əlaqələrdən başqa da məndə komponentlərin bir-biri ilə bağlandığı əlaqə üsulları vardır. Belə bir əlaqə üsulu kimi məntiqi sintaktik üsulu göstərən K. Abdulla bu əlaqənin xüsusi iki növünü zəncirvari və paralel əlaqə adlandırır (2, 233). Bununla yanaşı, o, qeyd edir ki, məndəki komponentlərin həm sintaktik, həm də məntiqi-sintaktik əlaqə üsulları əsas etibarilə çox sıx və bir-birinin içinə girmiş şəkildə özünü göstərir. Məhz bunun üçün də, işləm məqamındakı məndə ilkin əsas əlaqə tipini müəyyənləşdirmək çətin olur.

Mətn bütöv linqvistik obyekt olub “müxtəlif leksik, məntiqi və qrammatik əlaqələrlə birləşmiş, müəyyən şəkildə təşkil olunmuş və istiqamətlənmiş informasiyanı ötürməyə xidmət göstərən cümlələrin düzölmüş çoxluğuudur. Mətn struktur-semantik vəhdətdə mövcud olan mürəkkəb tamdır” (7, 11). Göründüyü kimi, mətni adi cümlələr və ya sözlər toplusundan fərqləndirən əsas cəhət təşkil olunmuş və istiqamətlənmiş informasiya daşmasıdır. Digər vacib xüsusiyyət struktur-semantik vəhdətdir ki, bu da mətnin tamlıq və bitkinliyini əmələ gətirir. Koheziya mətnin cümlədən kiçik olmayan üsürlərinin məzmun və formaya görə bağlılığı kimi təyin edilmişdir. Tədqiqatçılar mətn üsürlərinin əlaqələrində dərin və səthi strukturları, onların hüdudlarını ayırmağa çalışırlar. Mətnə aid araşdırmaları nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, tədqiqatçıların (Q.V.Kolşanski, S.I.Qindin, M.I.Otkupşikova, Y.S.Sorokin, O.I.Moskalskaya, V.V.Krasnıx, V.I.Dressler, R.Boqrand və başqaları) əksəriyyəti əlaqəliliyi mətnin əsas əlaməti hesab edirlər. Təbii ki, hər bir mətnin məzmunu ardıcıl sıralanmış qarşılıqlı əlaqəli cümlələrlə açıqlanır və bu halda cümlələr arasındakı əlaqə vacib şərtidir. Mətn dilçiliyində koheziya terminini I.R.Qalperin, M.Halliday, H.Rugaiya və digərləri daha çox istifadə edirlər. M.Halliday və R.Hasan koheziyanı bütün mətnlər üçün ümumi olan əhəmiyyətli münasibətlər toplusu hesab edirlər. Koheziya mətni qeyri-məndən ayırır, onu təyin etmir, müəyyənləşdirmir. Mətnin nə barədə məlumat verməsini göstərmir. Koheziya mətnin tam olaraq semantik təşkilini aşkara çıxarır.

Koherentlik insan nitqinin vacib xüsusiyyətidir. Mətnin koherentliyi, başqa sözlə, mətnin mənə əlaqələri dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur: mətnin ümumi mənası ayrı-ayrı sözlərə məxsus diskret mənaların vahid sistemdə birləşməsindən yaranır, bu isə, öz növbəsində, həmin mənalar arasında münasibətlərin qurulması hesabına əmələ gəlir. Beləliklə, məndə mənə bütövlüyü və ya məndə mənə ardıcılığı mənə əlaqələri şəbəkəsində qırılmanın olmamasıdır.

M. Hallidey koheziyanı sadə cümlənin komponentləri arasındakı əlaqələrə - koherentliyə qoymuşdur. Koherentlik dar və geniş mənə daşır. Geniş mənada koherentlik cümlələrin mətnyaratma əlaqələridir. Bura bütün semantik və qrammatik əlaqə növləri daxil olur. Mətnin koherent vasitələri, hər şeydən əvvəl, semantik quruluşlardır. Dar mənada koherentlik mətndaxili qrammatik əlaqələrlə - koheziya ilə hədudlanır və koheziyanın əsasında duran, mətnin semantik-məzmun əlaqələrini, onun məzmun-semantik və ya koqnitiv strukturunu əks etdirir. Mətnin əlaqəlilik kateqoriyası anlayışı həm koheziyanı, həm də koherentliyi özündə birləşdirir. Koheziya daxili, koherentlik isə xarici əlaqəni ifadə edir. Onları, yəni “koheziya” ilə “koherentliyi” fərqləndirmənin əsasında mətnin səth və dərinlik quruluşlarına ayrılıqda götürülməsi durur. Mətnin ayrılıqda götürülmüş hər bir vahidi, hətta söz də informasiya daşır. Sözlərin birləşmələri informasiyanın həcmi artırır. İnformasiya həcmi necə artması da fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Sözlərin bir-biri ilə distribusiyası, onların düzülüş ardıcılığı ötürülən informasiyanın həm formalaşmasına, həm də tamlaşmasına təsir göstərir. Mətnin əsas vahidi mürəkkəb sintaktik bütövdür. Sözlər və cümlələr mürəkkəb sintaktik bütövün tərkibinə daxil olur. Sözlərin düzülüş ardıcılığı, söz birləşmələri və nəhayət cümlə informasiyanın azdan çox doğru genişlənməsini təmin edir. Cümlə nisbi bitmiş fikrin ifadəçisinə çevrilir. Əgər sözlər və ya söz birləşmələri cümlə daxilində sıralanırsa, cümlələr mürəkkəb sintaktik bütöv daxilində və ya mətnin ilkin vahidi tərkibində sıralanır.

Koherentliyi koheziya ilə eyniləşdirmək olmaz. Koherentlik mətnin xüsusiyyətidir, koheziya isə mətnin cümlədən kiçik olmayan vahidinə xas xüsusiyyətdir. Koherentlik mətnin leksik-semantik, qrammatik (hər şeydən əvvəl sintaktik) və üslubi aidliyi, eləcə də onu təşkil edən cümlələrin qarşılıqlı asılılığından ibarət tamlığı kimi başa düşülür. Koherentlik koheziyanın leksik-semantik, sintaktik və üslubi növlərinin qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir. Ayrılıqda götürülmüş bir cümlə mətdir. Eyni zamanda cümlə mətnin ən kiçik vahididir. Belə olan təqdirdə mətnin ünsürləri arasında əlaqə bir cümlə daxilində də özünü göstərməlidir. Yəni koheziya mətnin elementləri arasında meydana çıxırsa, deməli o cümlənin elementləri arasında da olmalıdır. Mətn koheziyasının növləri çoxdur. İ.R. Qalperin koheziyanın qrammatik, məntiqi, assosiativ, obrazlı, kompozisiya-struktur, üslubi növlərini göstərir (6, 64). A.N. Morovski və T.M.Nikolayeva əlavə olaraq formal və semantik növləri də qeyd edirlər (5). Müxəlif təkrarlar koheziyanın əsas növlərindən biri kimi qeyd olunmaqla yanaşı, koheziyanın tema və rema komponentlərinin qarşılıqlı təsirinə əsaslandığı da göstərilir. Koheziyanın növlərinə sinaktik (sintaktik təkrarlar, sual cümlələri, anafora və katafora), leksik təkrarlar, dayaq sözlər, müəllifin kommunikativ intensiyasının varlığını nəzərdə tutan semantik, yaxud məzmun, tematik və mətnin kompozisiya-janr vəhdəti, üslubi vasitələrin mətn vahidi və bütün mətn çərçivəsində istifadəsi aid olunur. Koheziya növləri haqqında fikirlərə istinadla demək olar ki, koheziya növlərinin təsnifatı məsələsi həllini tapmamışdır. Olduqca mübahisəli olan bu məsələyə ayrıca tədqiqat obyektini kimi baxmaq mümkündür. Əlaqəlilik də məntiqi kateqoriyadır. Qrammatik səviyyədə mətndaxili bağlayanlar, bağlayıcılar, anafora: məzmun planında mətndaxili əlaqələr, konnotasiya, tema-rema inkişafı, bədii mətnin süjeti, bədii olmayan mətnlərdə funksional məzmun birləşdiriciləri və digər vasitələr də burada yer alır. Q. Kazımov paralelizmi sintaktik bütövlərin tərkibində cümlələrin məntiqi-semantik əlaqə üsullarından biri kimi izah edir. Zəncirvari və paralel əlaqələrdən bəhs edən müəllif yazır: “Zəncirvari əlaqədə cümlələr mətndən daha çox asılı olur. Paralel əlaqəli mətnlərdə komponentlərin müstəqilliyi daha çox olur. Bu cür cümlələrdə daha çox eynizamanlılıq, eyni yöndən səciyyələndirmə, qarşılaşdırma, müqayisə, tutuşdurma mənalı, eyni səviyyədə modallıq müşahidə edilir. Zəncirvari əlaqədə, demək olar ki, hər bir yeni

cümlədə bir subyekt digərini çəkib gətirdiyi halda, paralel əlaqədə bir subyekt təfərrüatına qədər çözlənir. Zəncirvari əlaqədə subyekt üst-üstə qalanırsa, paralel əlaqədə bir subyekt xırdalanıb yan-yana düzülür” (3, 453). Paralel əlaqədə subyekt haqqında informasiya genişləndirilmir, subyekt eyni istiqamətdən izah olunur. Subyekti yaxud obyektini eyni xassə baxımından açmaq barədə akad. K. Abdulla yazır: “Subyektin məzmunu hər hansı bir hökmdə tam şəkildə əhatə oluna bilməz, hökmün əsl subyekti həmişə müəyyən mənada qeyri-müəyyən olmalıdır, o həmişə müxtəlif istiqamətlərdən səciyyələndirilməlidir. Bir hökm daxilində subyekti səciyyələndirmək qeyri-mümkündür. Onun səciyyəsi hökmdə deyil, hökmlərdə tam şəkildə özünü göstərə bilər. Bu deyilənlərə onu da əlavə etmək mümkündür ki, doğrudan da subyektin müxtəlif istiqamətlərdən səciyyələndirilməsi məhz paralel komponentlər tərəfindən daha effektiv şəkildə həyata keçirilir” (2, 257-258).

Son olaraq, yuxarıda qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki. Koheziyada mətnin üst strukturundakı formal əlaqələr yer alır və onlar mətnin koherentliyinin xarici ifadəsi kimi özünü göstərir. Koherentlik mətnin dərinlik quruluşunun məntiqi-məna əlaqələrini özündə birləşdirir.

Məqalənin aktuallığı. Mətn dilçiliyinin bu və ya digər problemlərinin tədqiqi ümumi dilçilik elminin inkişafına təkan yaradır. Bu baxımdan mətnin koheziyası və koherentliyinin öyrənilməsi bu sahədə qaranlıq qalan məsələlərin işıqlandırılmasına kömək edəcəkdir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə hər zaman mübahisə doğuran bir məsələyə - mətnin daxilindəki cümlələr arasında məna əlaqələrinin və eyni zamanda formal-struktur bağlılığın nə dərəcədə əhəmiyyət kəsb etməsinə obyektiv yanaşılaraq aydınlıq gətirilməsinə cəhd edilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Aparılan müqayisələr bunu deməyə əsas verir ki, koherentliyi koheziya ilə eyniləşdirmək olmaz. Koherentlik mətnin xüsusiyyətidir, koheziya isə mətnin cümlədən kiçik olmayan vahidinə xas xüsusiyyətdir. Eyni zamanda, koherentlik koheziyanın leksik-semantik, sintaktik və üslubi növlərinin qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı: Zərdabi LTD, 2011.
2. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri məsələləri. Bakı: Maarif, 1998.
3. Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 2000.
4. Məmmədov A. Dilçiliyin müasir problemləri: Magistratura pilləsi üçün dərs vəsaiti. Bakı, 2008.
5. Николаева Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. М.: Прогресс, 1978.
6. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981
7. Тураева З.Я. Лингвистикатекста. М.: Просвещение, 1986.
8. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları: Dərslik. Bakı, 2013.

Э. Путаева

Когезия и когеренция текста

Резюме

В тексте когезия и когеренция определяются как одна из важных понятий в лингвистике текста, рассматриваются вопросы о ее связности с законченностью текста. Анализируются различные виды когеренции и когезии, выражается к ним отношение. В исследовании предпринимаются попытки определения схожих и отличительных особенностей когезии и когеренции в сочетании текстовых единиц. Анализ показывает, что в тексте занимает место поверхностные и глубинные связи. Определение поверхностных связей относительно простое, но назначение глубинных связей сложно с точки зрения ряд экстралингвистических факторов.

E. Putayeva

Cohesion and coherence of the text

Summary

In the text, cohesion and coherence are defined as one of the most important concepts of text linguistics, questions of its connectivity with completeness of the text are considered. Different types of coherence and cohesion are analyzed and the attitude is expressed to them. In a research attempts of definition of similar and distinctive features of cohesion and coherence in a combination of text units are made. The analysis shows that surface and deep communications take place in the text. Definition of surface communications rather simple, but the definition process of deep communications is difficult from the point of view of a number of extra linguistic factors.

Redaksiyaya daxil olub: 02.04.2018